

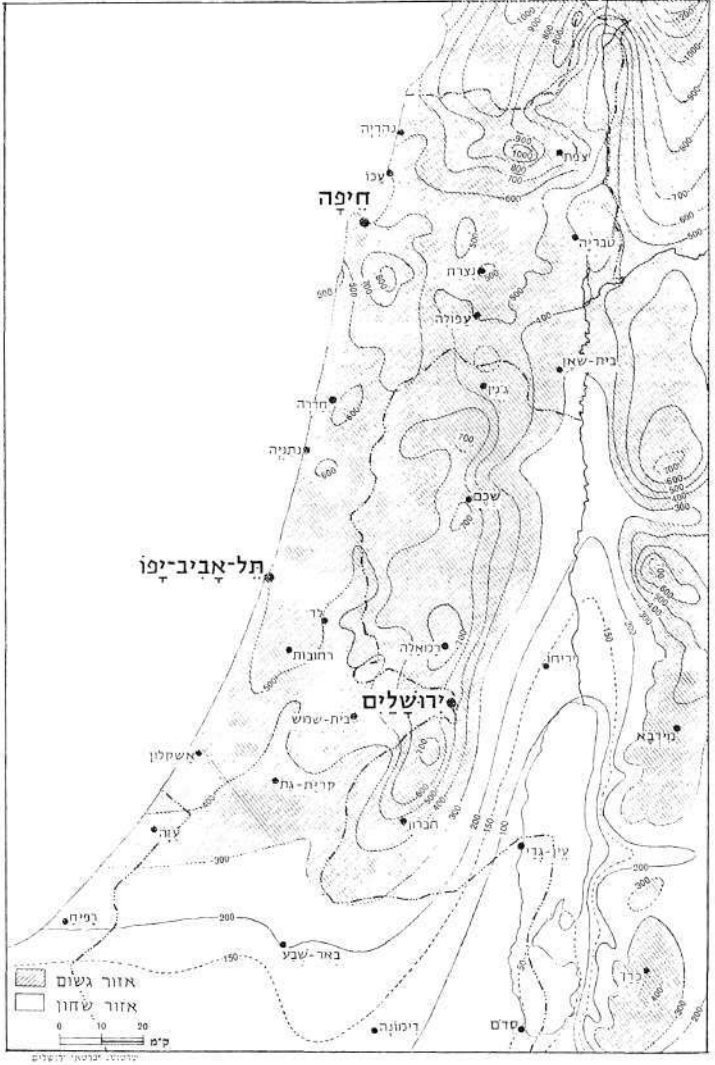
מדבר יהודה — נתיבותיו ומסילותיו

מ א ת
מ נ ש ה ה ר א ל

מדבר יהודה צר וארוך. הוא משתרע ממזרח להרי יהודה, בין תחום משכנות הנוקדים שממזרח לפרשת-המים, כגון ענתות, בחורים י, תקוע, מעון וכרמל, לבין חבל נאות-המדבר שעל שפת ים-המלח, ביריחו, עין-עגלים (פשח'ה), עין-גדי, עין-בוקק וצוער. מדבר יהודה רחב בדרום והולך וצר כלפי צפון. זהו מדבר מקומי של חביון הרים, בניגוד למדבריות הנגב, הנמנים עם המדבריות הסובטרופיים הגדולים שבעולם. מדבריות כמו מדבר יהודה נוצרים כאשר שרשרת-הרים שכיוונה ככיוון חוף הים מונעת מרוחות-המערב, הרוויות לחות, המטרת משקעיהן ממזרח לה. רוחות רוויות אלה ממטירות את מרבית גשמייהן במדרון המערבי ובפרשת-המים הארצית. בדרך-מזרחה הן יורדות ליס-המלח, לעומק של 1200—1400 מ', מתחממות ומתייבשות. לפיכך כמות-המשקעים השנתית הממוצעת בשיאי הרי יהודה היא 500—800 מ"מ, ואילו ביס-המלח — 100—50 מ"מ בלבד. רוחות-הקדים היורדות מהרי מואב, מגובה של 1200 עד 400 מ' מתחת לפני הים התיכון, אף מגבירות את הצחיחות² (ראה ציור 1). מבנה הרי יהודה שונה ממבנה הנגב, שכן בין פרשת-המים הראשית שבשיאי ההרים, המתנשאים 800—1000 מ' מעל פני הים התיכון, ובין יס-המלח, הנמצא כ-400 מ' מתחת לפני הים התיכון, יש 4—5 דרגות-הרים, המשתפלות מזרחה. הדרגה התחתונה, המזרחית, בנויה מצוקי-העתקים, היורדים בתלילות מסחררת אל יס-המלח. על-פירוב לא נותר חוף רחב, פרט לדלתות הנחלים, החודרות אל תוך יס-המלח כלשונות ומכילות סחף-קרקע רב וצמחייה. הדרגות העליונות של מדבר יהודה בנויות סלע-קרטון פריך. ראשי הריהן וגבעותיהן בנויים סלע-צור שטוחים, המשויים לנוף צורת מצדים

1. G. Dalman, *PJB*, XX, 1924, p. 40. דאלמאן מזהה את בחורים עם אבו-דיס שמדרום-מזרח להר-היותים.

2. מ. הראל, מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 6—7.

ציור 1

מפת החבלים הצחיחים במדבר יהודה

מבודדים. הדרגה התחתונה בנויה סלע-גיר קשה — זהו נוף מבותר של מוקפים וקאניונים תלולים.

על-אף גופו המדברי שונה מדבר יהודה ממדבריות הגלב, שכן ברוב התקופות שקפו בו חיים, בגלל היותו שטח-מעבר, בימי שלום כבימי מלחמה. ואלה התפקידים הרבים שמילא:

א. בכל התקופות קישר מדבר יהודה בין שבטי עבר-הירדן המזרחי ובין תושבי עבר-הירדן המערבי.

ב. בעלי הצאן והמקנה מן המרכז הגדול שבמואב ובצפון אדום העבירו את עדריהם למרכז-השיוק הגדול בירושלים דרך דרום ים-המלח.

ג. בקיץ רעו הרועים-האיכרים את צאנם בהרי יהודה המזרחיים³, ואילו בחורף נדדו למדבר ולחוף ים-המלח.

ד. ליד מקורות-המים שמשיגי עברי ים-המלח מצויים נאות-מדבר, כגון מעיין אלישע שעל-יד יריחו, עין-עגלים (פשחיה) שעל-יד חירבת קומראן, עין אל-עיוור, עין א-תרייבה שעל-יד ואדי מורבעת, עין-גדי, עין-בוקק, מעיינות נאות-הכיכר, מעיינות נחל זרד שעל-יד צוער ומעיינות הלשון. מעיינות אלה שימשו נקודות-משיכה למגדלי המקנה ולשיירות-המסחר שנעו בין שני עברי ים-המלח.

ה. בחופי ים-המלח מצויים גם מעיינות-מרפא, כגון חמי בוקק, הנובעים ממערב למצד בוקק⁴; חמי זוהר ועין-גדי; וחמי קלירוחי שבחופו המזרחי של ים-המלח, מדרום לשפכו של נחל זרקא, מקום שם בנה הורדוס מרחצאות מפוארים⁵.

ו. הודות לגידול התמר ביריחו, בעין-גדי ובצוער⁶ וגידול האפרסמון בעין-גדי וביריחו שגשגו היישובים שלאורך חוף ים-המלח, דבר שמשך אליו את תשומת-לב השלטונות⁷.

3. יש' מב, יד; יח' לד, יד; מש' כז, כה; תח' קמו, ח; חוינות הסיבילות ג, תשפח.

4. בחמי בוקק מצאנו תעלה בנויה, שהובילה את המים החמים והראדיו-אקטיביים אל מרגלות ההר.

5. מלח' א, לג, ה.

6. דב' לד, ג; שופ' א, טז; דה"ב כ, ב; בן-סירא כד, י; בר"ר מ"א; קדמ' ט, א, ב; מלח' א, יח, ה; י, ח, ג.

7. שבת כז, ע"א; קדמ' ט, א, ב; אבסביוס, אונומאסטיקון, ערך "עין-גדי";

ז. שיירות של סוחרי מלח וחימר חצו את מדבר יהודה הלוך ושוב, בדרכם אל הר סדום ואל הוף ים-המלח.

ת. פליטים מערי יהודה מצאו מקלט במערות מדבר יהודה ובמחילותיו.

ט. בימי המלחמות הרבות בין שבטי מואב ואדום ובין שליטי יהודה שימש מדבר יהודה שטח-מעבר.

י. בצורם על מגיני מצדה ועל אנשי בר-כוכב שהסתתרו במערות הגיעו גם הרומאים אל מדבר יהודה.

מדבר יהודה משתרע בין הרי יהודה, שאכלסו אותם יישובים רבים ומשגרים, לבין הרי מואב ואדום, שעברה בהם "דרך-המלך", הלוא היא דרך-המסחר הראשית בין דמשק לאילת⁸. בקירבת הרי אדום, בגיא-חרשים ובפונון, היו מכרות-הנחושת הגדולים של הערבה, וכדי לשמור על השיירות נבנו מבצרים לאורך "דרך-המלך"⁹. מדבר יהודה שימש אפוא משכן לנוקדים, מפלט לקנאים ולמורדים ומעבר לשיירות בימי שלום כבימי מלחמה.

המדבר כמשכן לנוקדים

על-אף תלילותו הרבה של מדרונו המזרחי ולמרות צחיחותו שקק מדבר יהודה חיים ברוב התקופות, ועברו בו נתיבות ראשיות וצדדיות כאחת. ביטוי לחשיבותו של מדבר יהודה משמשים שבעה שמות של מדבריות שבו בתקופת המקרא. כל מדבר משתרע על גליל-מים של נחל גדול, והוא נקרא על שם העיר הראשית של אזורו. ואלה המדבריות:

א. מדבר בית-און (יהו' יז, יב) שממזרח לבית-אל, המשתרע על התום יובלי נחל עוגיה.

ב. מדבר גבעון (שמ"ב ב, כד), המשתרע ממזרח לעיר ומתפשט על סעיפי נחל קלת.

ג. מדבר ירואל (דה"ב כ, טז) שממזרח לירושלים; גובל בנחל קדרון ובמעיינות פשתיה.

יבמות קכב, ע"א; תוספתא שביעית פ"ו; פסחים נג, ע"א; Plinius, *Historia Naturalis*, XII, 118

N. Glueck, *Exploration in Eastern Palestine*, AASOR, XVIII-XIX, 8
1939, pp. 91, 265
Ibid., pp. 81 ff. 9

ד. מדבר תקוע (דה"ב כ, כ; חשמ"א ז, לג), המשתרע ממזרח לעיר, בין נחל משאש לנחל מוקטע; בתחומו נובעים מעיינות תרייבה ועיוור.

ה. מדבר עין-גדי (שמ"א כד, א), המשתרע ממערב לעין-גדי, בתחום נחל ערוגות ונחל דוד.

ו. מדבר זיף (שמ"א כג, יד—טו; כו, ב) שמדרום-מזרח לחברון, בין נחל חבר לנחל משמר ומעיינו.

ז. מדבר מעון (שמ"א כג, כד—כה) שמדרום-מזרח לחברון, ליד כרמל; קולט את יובלי נחל צאלים.

ריבוי שמוניהם של המדבריות (שמות הקשורים על-פירוב ביובלי הנחלים ובגבולות השבטים), אף-על-פי שהמרחק בין מדבריות אלה כ-10 ק"מ בלבד, מעיד על חשיבותו הרבה של מדבר יהודה לעומת שאר מדבריות הארץ.

בין נאות-הרועים שבדרגה העליונה של המדבר, המשתרעת ממזרח לחברון, בית-לחם, ירושלים ובית-אל, לבין נאות-המדבר אשר בדרגה התחתונה של המדבר, המשתרעת לאורך שפת ים-המלח, רוחבו של מדבר יהודה אינו עולה על 20 ק"מ. את המרחק הזה אפשר לעבור ברגל תוך יום אחד — דבר אידיאלי לרועי עדרים. יתר-על-כן, בהשוואה למדבריות הנגב מבורך מדבר יהודה במקורות-מים רבים, ביחוד על שפת ים-המלח. אין ספק, כי שפע המעיינות היה הגורם העיקרי לגידול מקנה. שתי סיבות למים הרבים הנקווים בימי החורף והאביב בגבי הקאניונים העמוקים: (א) מדבר יהודה בנוי ברובו סלעי-קרטון וחצץ-מאדה, שאינם מאפשרים למים לתלחל למעמקים ומאלצים אותם לזרום בורימה עלית ולהיקוות בין נקיקי הערוצים, בבארות או בכורות כרויים, או לנבוע במעיינות-שכבה דלים; (ב) תלילותם הרבה של מדרוניהם המזרחיים של הרי יהודה ומצוקי-הגיר השבורים של הדרגה התחתונה גורמים לשטפיימים רבים, הנקווים באגני הנחלים או נובעים במעיינות שעל שפת ים-המלח.

החבל המזרחי של מדבר יהודה — על גיאיותיו התלולים, נקיקיו המוצלים, הברוכים בעשב רענן, גביו ומעיינותיו — שימש מרעה בימות החורף, כאשר "דשאו נאות מדבר" (יואל ב, כב). בימות התמה נדדו הנוקדים עם עדריהם מערבה, להרים הקרירים ביחס, מקום שם נכוננו לעדריהם מרעה רענן ותבואה בשדות-השלף ומי-שתייה ממעיינות, בורות ובארות. ואמנם היה המקנה בסיסם הכלכלי ורכושם העיקרי של דרי הספר ונאות-המדבר. לנבל הכרמלי בלבד היו "צאן שלשת אלפים ואלף עזים" (שמ"א כה, כ). אף בימינו משמש חלקו

המערכי של מדבר יהודה מקום-מרעה לשבטי הכדוויים של חבל ערד ומלחתה¹⁰. נקיקי הסלעים הרבים, המערות והחוחים העמוקים נתנו לצאן מחסה מלהט השמש בימות החמה ומקלט מפני טופות ומטר בימי הקרה, ואילו גדרות-הצאן שהוקמו בפתחי המערות¹¹ הגנו מפני חיות-טרף בלילות.

משום קירבתו הרבה לירושלים נהפך מדבר יהודה למקום-מקלט לקנאים ולמורדים, לכיתות רבות שימש המדבר מקום-מתייה או מקום-ריכוז ומני. בימי-חירום בירושלים קלט את הנרדפים, ואיפשר להם לשמור על חירותם ולקיים את מצוות דתם. אך לא כאן המקום לפרט את העדויות הרבות על כך מימי בית שני ומן התקופה שלאחר חורבן הבית.

המסילות והדרכים במדבר יהודה

על-אף מבנהו המבוותר של מדבר יהודה ולמרות תנאי-האקלים הקשים אפשר למנות 24 מעברים בהרים שבין יריחו ו"מעלה-עקרבים" הרומי, מרחק של 115 ק"מ. בחומה המערבית של מצוקי ים-המלח, לעומת זה, לאורך 90 ק"מ, נסללו 18 מסילות¹². והרי רשימת המסילות והמעלות, מצפון לדרום:

המקום	הגובה המוחלט	גובה המדרון	גובה המצוק
1 מעלה קומראן	100 מ' (-)	250 מ'	150 מ'
2 מעלה פשח'ה	100 מ' (-)	275 מ'	100 מ'
3 מעלה נחל קדרון	50 מ' (-)	325 מ'	225 מ'
4 מעלה עין א-תרייבה (ליד ואדי מורבעת)	0 מ'	440 מ'	400 מ'
5 מעלה מצפה עין-גדי (מעלה הציץ)	200 מ' (+)	600 מ'	400 מ'
6 מעלה איסיים	180 מ' (+)	450 מ'	350 מ'
7 מעלה נחל משמר	250 מ' (+)	350 מ'	350 מ'

10. על שבטי הכדוויים במדבר יהודה בימי המאנדאט הבריטי ראה: ג. שלם, ירושלים ומדבריה, קובץ ירושלים, ירושלים תשי"י, עמ' ש-שו.

11. ראה שמ"א כז, ג.

12. בין חומת הרי הנגב לערבה, לעומת זה, לאורך 160 ק"מ, נבנו 6 מעברים: מעבר אילת, בואכה מצרים; מעלה יטבתה, הנזכר במפת טויטינגר; מעלה נחל פארן, בואכה ראש רמון וקדש-ברנע; מעלה מואה, דרך נחל הנקרות ומכתש רמון, בואכה עבדת; מעלה נחל ציון, בואכה חלוצה; ו"מעלה-עקרבים" הרומי. בואכה באר-שבע ועזה.

מנשה הראל

300 מ'	300 מ'	76 מ' (+)	8 מעלה צאלים
450 מ'	450 מ'	300 מ' (+)	9 מעלה נמר
250 מ'	250 מ'	25 מ' (-)	10 מעלה מצדה
185 מ'	285 מ'	65 מ' (-)	11 מעלה נחל רחף
200 מ'	300 מ'	100 מ' (-)	12 מעלה נחל מור
400 מ'	440 מ'	25 מ' (+)	13 מעלה יעלים
325 מ'	440 מ'	0 מ'	14 מעלה בוקק
-	400 מ'	0 מ'	15 מעלה נחל זוהר
350 מ'	375 מ'	125 מ' (+)	16 מעלה עמיעז
250 מ'	600 מ'	350 מ' (+)	17 מעלה צורים
275 מ'	650 מ'	350 מ' (+)	18 מעלה תמר

מן הטבלה אנו למדים, שחומת המצוקים שלאורך ים־המלח נמוכה בצפון, גבוהה באמצע, בין עין־גדי ונחל צאלים, משתפלת בחבל נחל זוהר, ושוב מתרוממת בדרום, בחבל מעלות עמיעז ותמר. מאלפת העובדה, כי בין עין־גדי לנחל בוקק, לאורך 30 ק"מ, במקום שמתרוממים המצוקים והמוקפים, יש 10 מעלות ומסילות, הייגו, בכל 3 ק"מ יש מעלה אחד, בממוצע. בין עין־גדי לעין־בוקק אף מצויות המסילות הסלולות ביותר בכל מדבר יהודה. מה פשר הדבר ?

ראשית השבילים והמסילות נעוצה במעבר עדריי־הצאן אל מקורות־המים שבדרגות מדבר יהודה ובנאות ים־המלח. הצורך במים הביא את הצאן למקומות תלולים ביותר, ולפיכך מרובים השבילים במעלות המצוקים ובמורדותיהם. מקורות־המים של מדבר יהודה וים־המלח מרוכזים בעיקר בקטע שבין עין־גדי ונחל בוקק, בתחום מדבריות עין־גדי, מעזן וזיף, ולא בכדי יש בתל זיף צומת של ארבע נתיבות, המוליכות ליוטה, לכרמל ולמעזן, לחברון ולבני־נעים¹³. מן הראוי לציין, כי הדרך הראשית בין מואב, עריסת גידול הצאן, לבין ארץ יהודה, מוקד סחר המקנה, היתה לאורך יובלי גחל צאלים. הן מבחינה טופוגראפית הן מפאת מקורות־המים הרבים, שאין כמותם בכל מדבר יהודה, יובלים אלה אידיאליים למעבר סוחרי המקנה. על מישע מלך מואב נאמר, שהשיב למלך ישראל: "מאה אלף כרים ומאה אלף אילים צמר" (מל"ב ג, ד). תושבי אדום העלו מס ליהושפט, מלך יהודה, כפי שנאמר: "... גם הערביאים מביאים לו צאן, אילים שבעת אלפים ושבע מאות ותישים שבעת אלפים ושבע מאות" (דה"ב יז, יא). בני ראובן וגד וחצי שבט המגשה שבו

13. Memories, PEQ, III, 1900, p. 317.

מקנה מן ההגריים, יושבי עבר־הירדן המזרחי שבגבול נחלתם: "וישבו מקניהם גמליהם חמשים אלף וצאן מאתים וחמשים אלף וחמורים אלפים...". (דה"א ה, כא). שיירותיהם של סוחרי המקנה עברו אפוא ממקור־מים אחד למשנהו: מקיר־מואב ללשון ים־המלח, לעין־בוקק, לנחל צאלים, למעיינות כרמל, לתברון ולירושלים.

בתקופה זו התפתחו הדרכים הראשיות, שעברו ממואב ואדום להרי יהודה, דרך גאות־המדבר הראשיים: ליריחו שבצפון, דרך מעלה־אדומים; לעין־גדי, דרך מעלה־הציץ; ולצוער שבדרום, דרך נחל זוהר. ואכן, לפי המקרא היו בארץ־ישראל שמונה מעלות:

- א. מעלה־החרס — בגלעד (שופ' ח, יג)
- ב. מעלה־גור — בשומרון (מל"ב ט, כז)
- ג. מעלה־בית־חורון — בצפון־מערב הרי יהודה (יהו' י, י)
- ד. מעלה־הנזיתים — בהר־הזיתים (שמ"ב טו, ל)
- ה. מעלה־אדומים — בדרך יריחו, בואכה ירושלים (יהו' טו, ז; יח, יז)
- ו. מעלה־הציץ — בעין־גדי (דה"ב כ, טז)
- ז. מעלה־עקרבים — כנראה במואב, בדרום־מזרח ים־המלח (יהו' טו, ג; שופ' א, לו)
- ח. מעלה־הלוהית — במואב, כנראה ממזרח ללשון ים־המלח (יש' טו, ה; יר' מת, ה)¹⁴.

ראוי לציין את העובדה המאלפת, כי שישה מבין שמונה המעלות הנזכרים נמצאים בתחום הרי יהודה ומואב, מהם ארבעה שנסללו בקירבת ים־המלח, ודאי משום החיוניות הרבה שנודעה לאיזור. אולם בראש וראשונה התפתחו הדרכים במדבר יהודה ובחבל ים־המלח בעקבות המלחמות הרבות שהתחוללו בין שליטי מואב ואדום, מזה, ומלכי יהודה וישראל, מזה. לשיא התפתחותן הגיעו הדרכים בתקופה הרומית, בימי המצור על קנאי מצדה ומורדי בר־כוכבא. בשנת 106 לסה"נ סלל טריאנוס בחוואי "דרך־המלך" את "ויה נובה"¹⁵, שסעיפים ממנה עברו דרך הלשון וצוער, אל מדבר יהודה והרי יהודה¹⁶.

14. מעלה־הלוהית נזכר גם במכתבי ברי־כוכבא; ראה: י. ידין, ידיעות, כו, תשכ"ב,

עמ' 228.

N. Glueck, *AASOR*, XVIII-XIX, 1939, p. 143. 15

M. Thomsen, *ZDPV*, XX, 1897, p. 37. 16

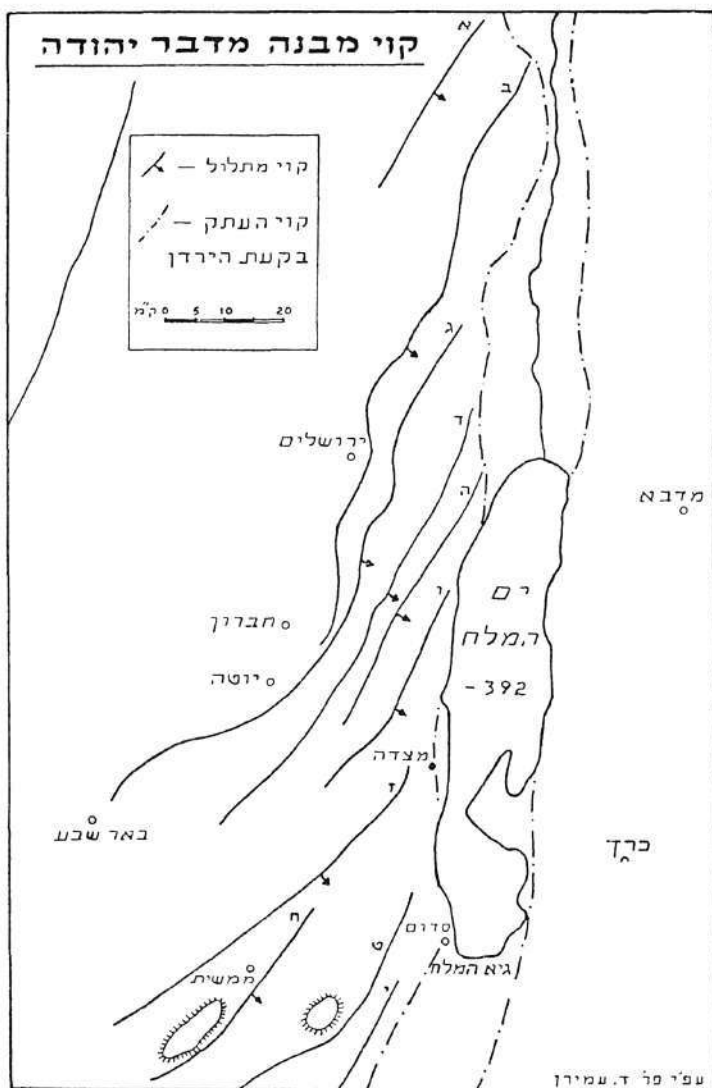
המסילות מן התקופה הישראלית אינן אלא שבילים, שסולליהם השליכו את אבניהם בשני הצדדים וערמו אותן ללא סדר; במקומות קשים נחצבו מעברים בנדיקיה הסלעים¹⁷. מעברים אלה נקראים "מעלה", "מעבר", "סולם", "עקב", "עקרב" או "נקב"; בארמית מכנים אותם בשם "נקובתא"; ובערבית הם מכונים "נקב", "עקבה" או "ערקוב"¹⁸.

את הדרכים שנסללו בתקופה הרומית אפשר לזהות בנקל, כי לידן בנויה גדר של אבנים, המונחות זו על גבי זו במאונך. הגדר נמצאת בצדה האחד בלבד של הדרך, בצד המדרון התלול, ומונעת אפוא את סחיפת הדרך בימי הגשמים (לוח יב, 2).

הדרך הראשית של צבאות יהודה, מואב ואדום עברה דרך גחל וזהר, המקום העביר ביותר מכל מעלות מדבר יהודה, שכן הוא היחיד בתומת הרי ים־המלח שאין בו מצוק. זאת ועוד, במעלה הדרך לחברון חסרה דרגה אחת (וראה ציור 2), וזו, כנראה, הסיבה שבמקרא לא נזכר כאן מעלה. מגרעת הדרך שלאורך גחל וזהר היא המזוהר במקורות־מים, ולפיכך הוקמו במעלה הגחל גם מצודה

17. סלילת מסילה בזכרת פעמיים במקרא: "סלו סלו פנו דרך הרימו מכשול מדרך עמי" (יש' 21, יד); "עברו עברו בשערים, פנו דרך העם סלו סלו המסלה סקלו מאבן" (יש' 36, י). בן־יהודה כותב בערך זה במילונו: "כל החוקרים החדשים פרשו כמו ריב"ג ורד"ק לשון הרמה והגבהה כמו סוללה, הגבהת מקום על ידי שפיכה של תל עפר וזוהו מסילה, שביל שהוגבה עליידי עפר חצץ וכו', ועי' רד"ק לישעיה ג' י"ד וז"ל: וענין סלו המסלה שמרימים באבנים שמשוימים בדרכים שהם מקולקלות בטיט . . .". לפי פירוש זה סקלו האבנים והמכשולים מן השבילים והונחו בצד. על התיבות "עברו בשערים" אומר בן־יהודה: "בארמית ובסורית תרע, תרעא; באוגרית ת'רע' במשמעות שער, ת'ער' במשמעות שוערים, וכן שח'ר כמלה כנענית לפי אל־עמרנה 16, 244, ובערבית ת'ער' במשמעות פרצה, סדק, והפעל ת'ער' בקע, סדק". ייתכן אפוא, כי משמעות התיבה "שערים" היא מעבר צר בהרים, שיש לחצוב בו פירצה (לוח יב, 1). גם את המלים "בימי שמגר בן־ענת בימי יעל הדלו ארחות והולכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות . . . אז לחם שערים . . . אז ירדו לשערים" (שופ' ה, ו—יא) יש אולי לפרש באותה המשמעות. סלילת דרכים בזכרת גם במצבת מישע, שורה 26: "אנכי בניתי ערוער ואנוכי עשיתי המסלת בארנון". והשווה את דברי בני־ישראל למלך אדום: "במסלה נעלה" (במ' כ, יט). אחד ממלכי כנען כתב למלך מצרים לאמור: "יישרתי (?) את כל דרכי המלך האדון עד בצרון" (אנציקלופדיה מקראית, א, ערך "דרכים"). ייתכן, כי המדובר כאן ב"דרך־המלך", שעברה במואב ובאדום, עד בצרה, דבר העולה בקנה אחד עם המסילה שסלל מישע.

18. ראה: שלם (לעיל, הערה 10), עמ' שח, הערה 2.

ציור 2

229—228 '228 (14 תשרי), 229, 227.

p. 62

Smith, *op. cit.* (supra, n. 24), p. 273; A. Schulten, *ZDPV*, LVI, 1933, 26

25, שנה 1, 2.

27; M. Thomsen, *ZDPV*, XL, 1917, pp. 84—85; *Memoirs*, *FEQ*, III, p. 318

p. 271; Schweobel, *Ffb*, III, 1907, p. 109; G. Dalman, *Ffb*, X, 1914, pp. 23—

G. A. Smith, *Historical Geography of the Holy Land*, New York 1897,

E. Robinson, *Biblical Researches*, II, London 1838, pp. 209 ff.; 24

23, שנה 2, 27, 28.

241, 242, '1963, '1965, '1968, '1971, שנה 1, 22, 23

E. Alt, *Ffb*, XXXVI, 1930, p. 48, 21

20, שנה 1, 20, 21, 22 (29 תשרי), 20, 21.

F. M. Abel, *RB*, XIX, 1910, pp. 230 ff.; 24, 19

19; שנה 1, 19, 20, 21, 22, 23, '1968, '1971, שנה 1, 19, 20, 21, 22, 23,

27. שנה 1, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45,

46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66,

67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85,

86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103,

104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118,

119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133,

134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147,

148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161,

162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175,

176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189,

190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203,

204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217,

218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231,

232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245,

246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259,

260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273,

274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287,

288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301,

302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315,

316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329,

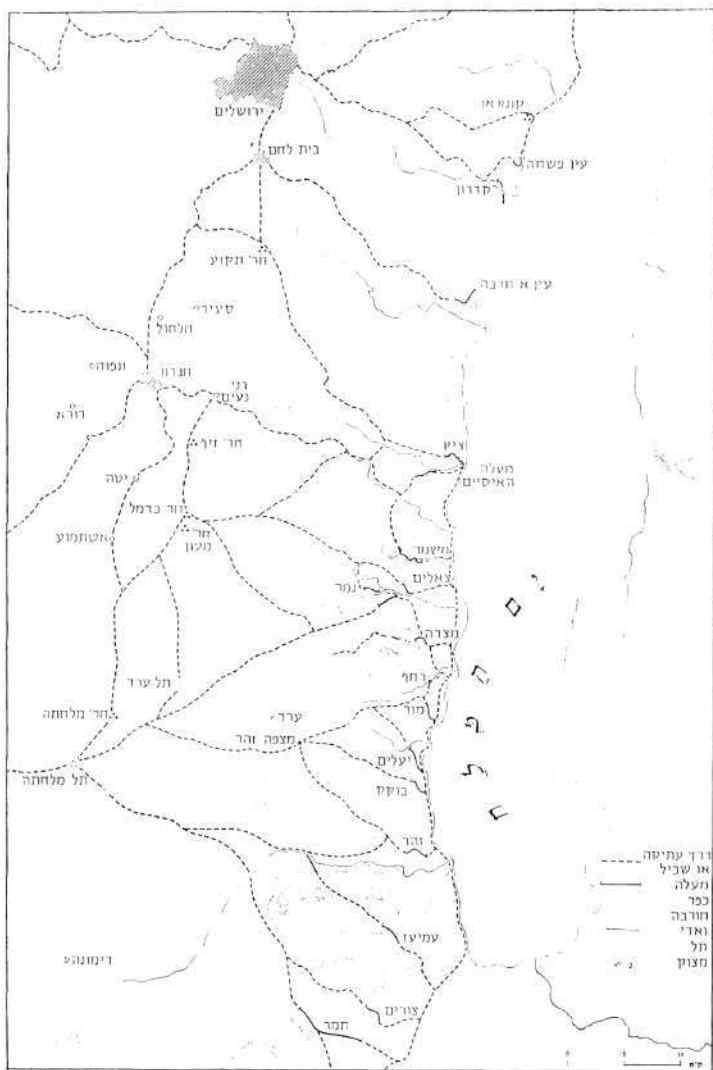
330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343,

344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357,

358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371,

372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385,

מדבר יהודה - נתיבותיו ומסילותיו

צויר 3

הדרך הרומית אל המחנות המערביים של מצדה

בייחוד שימשה להובלת מים מנחל ערוגות אל הרומאים שצרו על המורדים בנחל חבר.

הדרך שעברה במעלה-הציץ קישרה את צבאות הרומאים שבעין-גדי עם ירושלים. דרך זו נסללה בימי מלכות יהודה ושוכללה בימי הרומאים, ולפיכך אפשר להבחין בה בשתי שיטות-סלילה: אבנים שנערמו בשני צדי הדרך וגדר של אבנים אנכיות בצדה האחד.

את שתי הדרכים הנזכרות בדקנו ומדדנו בחול-המועד פסח תשכ"ה²⁸. והרי תוצאות מדידתנו וכן הנתונים על דרך "מעלה-עקרבים" הרומי :

הדרך העוברת במעלה-איסיים (ראה ציור 4)

אורך הדרך, על כל פיתוליה, כ-2000 מ'; אורכה בקו-אוויר כ-700 מ'; הפרש הגובה, מאפיק נחל ערוגות ועד לשיאה, 450 מ'. השיפוע הכללי של מדרון המעלה 64%; השיפוע הכללי של הדרך 22.5% (לוח יג, 1).

הערות: (א) בראשית המעלה, באפיק נחל ערוגות, מצויים צמחי אשל, ערבה, שיזף, קנה ומלוח. (ב) בכל מקום שיש בו שיפוע תלול (מעל 20%), או במקומות שבהם יש השש מסחיפת הדרך, יש גדרות בנויות היטב — משמע, בנייה רומית (ראה לוח יג, 2). (ג) רוב הגדרות התומכות בנזירות אבני-גזויל קטנות ביתס, בגובה של מטר אחד, בממוצע. במדרונים תלולים מאוד נסחפו הגדר והדרך. רוחב הדרך — 1—2 מטרים. (ד) הגדרות שבאוכף העליון של הדרך ובפיתולי הצוק בנויות היטב באבנים גדולות יחסית, וגובהן כשני מטרים. גדרות אלה משתרעות בין שני המצוקים, לרוחב האוכף, כדי למנוע סחף והרס הגדרות והדרך. (ה) בנקודות 18, 26 ו-89 שבמפת הדרך יש חציבות בסלע, כדי להקל את מעבר הבהמות (ראה לוח יד, 1). (ו) בגדה הצפונית של נחל ערוגות, מול הדרך הרומית, בראשית מעלה "בני המושבים", כ-70 מטר מעל לאפיק הנחל, נמצא מחנה רומי מוקף חומה, שחלש על המעלה.

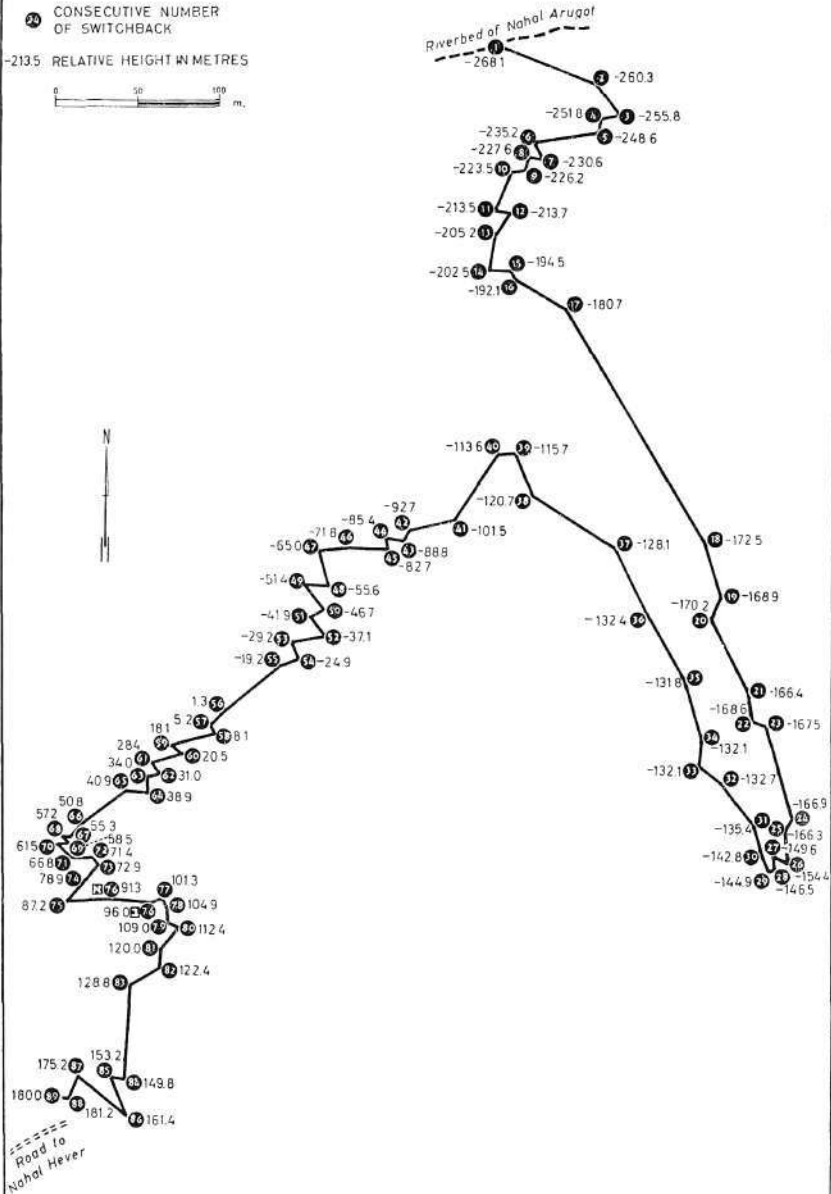
הדרך העוברת במעלה-הציץ (ראה ציור 5)

אורך הדרך, על כל פיתוליה, כ-1680 מ'; אורכה בקו-אוויר כ-730 מ'; הפרש הגובה, מן המצודה הישראלית שליד מעיין עין-גדי ועד לשיאה, 328 מ'. השיפוע הכללי של מדרון המעלה 45%; השיפוע הכללי של הדרך 19.5%.

28. אנוכי מודה בזה לידידי המהנדס יוחנן בונה, שסייע בידי במדידת המעלות; בלי תכנונו ועזרתו המסורה לא היה מאמרי רואה אור בלבוש זה. כן עזר בני סיני, ויבוא גם הוא על הברכה.

24 CONSECUTIVE NUMBER OF SWITCHBACK

-213.5 RELATIVE HEIGHT IN METRES

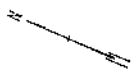
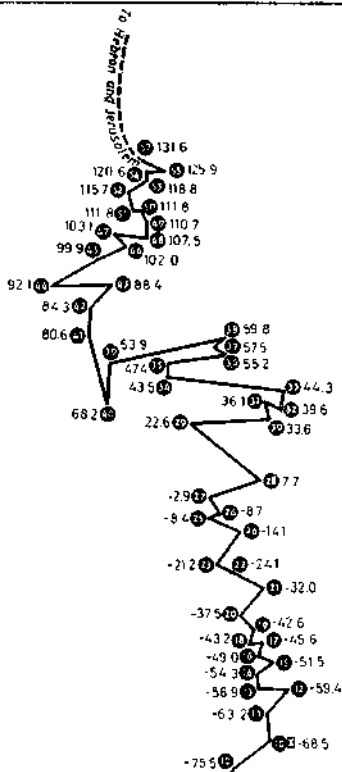
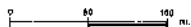
Surveyed by Eng Y Boneh

Drawn by CARTA, Jerusalem

ציור 4
מעלה-איסיים

1 CONSECUTIVE NUMBER OF SWITCHBACK

60 2 RELATIVE HEIGHT IN METRES

ISRAELITIC
FORTRESS
NEAR SPRING
OF 'ENGEDI

-173.7
-164.9

-124.2
-131.6
-135.3
-150.8
-133.3
-142.7
-118.4

Surveyed by Eng. Y. Boneh

Drawn by CARTA, Jerusalem

ציון 5
מעלה-הציץ

הערות: (א) מדידת המעלה החלה במצודה שלידי מעיין עין-גדי, ולא בתל גורן, כי תוואי הדרך בין התל למצודה טושטש כליל. (ב) ברוב הקטעים נראות ערימות-אבנים בשני צדי הדרך, משמע, בנייה ישראלית. מנקודה 25 ואילך נראות פה ושם גדרות בסגנון רומי וערימות-אבנים בשני צדי הדרך לסירוגין. (ג) בין נקודה 35 לנקודה 41 יש חציבה בסלע, כדי לאפשר מעבר לבהמות-משא. גם רוחבו של מעלה זה 1-2 מ', בממוצע. (ד) באדמה משופעת של חרסית ותואר לא נשתמרו שרידי הדרך, ובמדורות תלולים אפשר למצוא רק בליל של ערימות-אבנים, גדרות מקוטעות וסחף — עד כדי טשטוש הדרך.

הדרך העוברת ב"מעלה-עקרב" הרומי²⁹

אורך הדרך, על כל פיתוליה, כ-2500 מ'; אורכה בקו-אוויר כ-1000 מ'; הפרש הגובה, מרגם צפיר שלידי הכביש ועד לחורבת צפיר, 350 מ'. השיפוע הכללי של מדרון המעלה 36%; השיפוע הכללי של הכביש 18%.

הערות: שיפועו של מעלה-איסיים הוא התלול שבמעלות בארץ: 64%, לעומת שיפוע של 45% במעלה-הציץ ו-36% ב"מעלה-עקרב" הרומי. גם הדרך העוברת במעלה-איסיים תלולה ביותר: 22.5%, לעומת 19.5% במעלה-הציץ ו-18% ב"מעלה-עקרב" הרומי. "מעלה-עקרב" הרומי הוא הכביש הרומי היפה ביותר שנשתמר בארץ. זהו כביש חצוב בסלע, שגם בצדדיו נערמו ערימות-אבנים — כנראה שריד של דרך ישראלית. במקומות שם עלה שיפוע הכביש על 20% נחצבו בסלע מדרגות מרהיבות-עין (ראה לוח יג, 2). כביש זה, שהיה הדרך הראשית בין אילת לעזה, או בין אילת לירושלים, שימש הן למטרות מסחר הן לצורכי מלחמה.

סיכום

מספרם הרב של הדרכים והמעברים במדבר יהודה — מספר רב ממספר כל המעברים שבשקע הירדן או בערבה — נובע מכמה גורמים: מבנהו הצר והמוארך של מדבר יהודה, שאפשר לתצותו בנקל; מקורות-המים הרבים שבכל מקום; המערות והמצודות הטבעיות הרבות, ששימשו מקלט לפליטים ולמורדים; מכרות-המלח העשירים שבהר סדום ובחופי ים-המלח, שסיפקו חומר משמר מעולה לארצות השכנות; החימר שנפלט בנהל חימר, ששימש אף הוא ליצוא; המעינות החמים שבשני עברי ים-המלח, ששימשו מקום מרפא ונופש; אך בעיקר מציאות שטחי דגן, תירוש ויצהר בארץ יהודה וירושלים הבירה במרכזם; מציאות "דרך-המלך" בעבר-הירדן המזרחי; מכרות-הגחשת

M. Harel, *The Roman Road at the Ma'alch 'Aqrabim* ('Scorpions' Ascent') *IEJ*, IX, 1959, pp. 175-179

שבערבה; וקיום שטח־המרעה במואב ובאדום — מניע רב־חשיבות למלחמת המרובות שהתחוללו בין שני עברי ים־המלח.

ברוב המעלות שבדקנו אפשר להבחין בשני צדי הדרך בערימות־אכנים, המעידות על סלילה בתקופה הישראלית; בקטעים רבים יש שביל־מעבר בלבד, שסלילתו מועטת. דומה, שמשמעות המשפטים "סלו סלו המסלה סקלו מאבן", "פנו דרך" ו"ושמתי כל הרי לדרך ומסלותי ירמון" (יש' מט, יא) היא הערמת סוללות־אכנים ליד שבילי ההרים, על־מנת להסיר מהם את המכשולים. עדות ארכיאולוגית לסלילת הדרך במעלה־הציץ, תחילה בידי מלכי יהודה ולימים בידי הרומאים, עשויות לשמש המצודה הגדולה שבמצפה עין־גדי והמצודה הקטנה שממערב למצפה, ליד הדרך העתיקה³⁰. השבילים והמסילות במדבר יהודה נסללו אפוא בעיקר בימי ההתנחלות ובימי בית ראשון ושני, שהרי לפני־כן לא זו בלבד שההר והמדבר לא היו מאוכלסים, אלא אף לא היה קשר הדוק בין האוכלוסין שמשני עברי ים־המלח. הממצאים הארכיאולוגיים ביהודה מעידים, כי בתקופה הכנענית שכנו בה יישובים כנעניים מועטים בלבד, ואילו בימי המלוכה הישראלית היתה בה אוכלוסייה צפופה. חופו המערבי של ים־המלח, לעומת זה, היה מאוכלס יישובים עבריים בעיקר בתקופת ההתנחלות, בימי בית ראשון ושני ובתקופה הרומית־ביזאנטית, כפי שמעידים המקרא, יוסף בן־מתתיהו ואבסביוס. גם החפירות הארכיאולוגיות בעין־גדי³¹ ובמצדה³² וכן הסקרים שערכו ג. גליק וי. אהרוני³³ מעידים, כי עד סוף התקופה הביזאנטית לא פסק היישוב העברי בחוף זה מהתקיים.

הדרכים הרומיות במדבר יהודה בולטות בגדרותיהן, העשויות טורים מאונכים של אבנים בצד המדרון התלול של ההר בלבד. דרכים כאלה מצויות, כאמור, במצדה, בין מהנה ד' למחנות שממערב, וכן בגחל צאלים ובמעלה־איסיים. אפשר להניח, כי בתקופה הישראלית היה במעלה־איסיים שבילי רועים, אשר בתוואי שלו עבר, כנראה, חלק גדול מן הדרך הרומית. המסילה הישראלית שעברה במעלה־הציץ שופצה בחלקה על־ידי הרומאים, כדי לשמש דרך־מעבר לירושלים ולתברון.

30. ראה: אהרוני ורותנברג (לעיל, הערה 19), עמ' 107—108.

31. ב. מזר, חפירות ארכיאולוגיות בעין־גדי, ידיעות, כז, תשכ"ג.

32. י. יצין, מצדה — עונת־החפירות הראשונה, ידיעות, כט, תשכ"ה.

33. אהרוני ורותנברג (לעיל, הערה 19), עמ' 107—108.